

Ablonczy Balázs (2011). *A visszatért Erdély, 1940-1944*, Budapest: Jaffa

Majtényi György (2009). *K-vonal: uralmi elit és luxus a szocializmusban*, Budapest: Nyitott Könyvműhely

Tóth Eszter Zsófia (2010). *Kádár leányai: nők a szocialista időszakban*, Budapest: Nyitott Könyvműhely

A három kötetet összekötő szálak közül először a 20. századi magyar történelem feldolgozásának közös szándékát lehetne említeni. A *múltfeldolgozás* nehéz műfaj, amelynek művelőit a mellőzhetetlen morális – és szinte mindig politikai – hangsúlyok könnyen sodorhatják veszélyesen leegyszerűsítő, deklaráció kijelentésekhez. A három fiatal szerző azonban, igaz, különböző mértékben traumatizált téma kapcsán, de hasonló tehetséggel kerüli el ezt a buktatót, s készített morális és politikai szempontból éppúgy, mint szakmailag is jónak minősíthető kötetet. A szerzők mintha nem is annyira „harcként” fognák fel a múlt feldolgozását, ahogy a közhelyé koptatott – és, ezek szerint némileg megtévesztő módon, e recenzió címében is idézett – verssorok fogalmazzak,² hanem valóban *munkának*.

Ez a magabiztosság talán korukból fakad, mivel – s ez a második összekötő szál – mindhárom szerző az 1970-es évek derekán született. Tehát Kádár bukása után kezdték a középiskolát, s már a rendszerváltás után tanultak középszinten a modern történelemről. S bár a generációs „minta” természetesen nem reprezentatív, a három könyvből mégis képet kaphatunk arról, merre tart a magyar történészek „*fiatal, de már bizonyított*” csoportjának egy része.

A három könyv közötti kapcsolat harmadik elemét jelentheti – s egyúttal „legitimálhatja”, hogy miért foglalkozik velük egy szociológiai folyóirat –, hogy szerzői tulajdonképpen a magyar társadalom integrációs képességeit teszik a mérlegre egy-egy részterületen, egy-egy bizonyos történelmi korszakban. (Bár a szerzők e ponton mormolhatják a legnagyobb valószínűséggel, hogy „*Gondolta a fene!*”)

Az 1940. augusztus 30-án meghozott ún. második bécsi döntés visszajuttatta Magyarországnak Erdély északi részét és Székelyföldet (43.600 km², több mint két és fél millió, 51,4%-ban magyar lakossal). Miközben a korszak egészére nézve valamennyi elemző a mozgástér beszűkülését, a magyar külpolitika „kényszerpályára kerülését” szokta hangsúlyozni, 1940 nyarán a magyar Teleki-kormány meglepően ügyesen lobbizott, s kihasználta a pillanatnyilag kedvező külpolitikai konstellációt.

Két hónappal korábban ugyanis Franciaország német megszállás alá került, Nagy-Britannia³ pedig kiszorult a kontinensről. Ennek nyomán úgy tűnhetett, Németország és szövetségesei szabad kezet kaptak a kontinens újrendezésére. Bár utólag nagy erővel próbálták kiretusálni a történelemből, de ne feledjük, hogy az 1939-es Molotov-Ribbentrop paktum óta a Szovjetunió is de facto német szövetségeseinek számított, s ez az ország éppen ekkor helyezte nyomás alá Romániát (hihetetlen történelmi ironia: burkoltan még összehangolt katonai csapást is sugallt Horthy Magyarországnak). Kevesebb, mint egy hónappal a második bécsi döntés előtt Szovjetunió elcsatolta Romániától Besszarábiát, s már érlelődött Dél-Dobruzsza visszacsatolása Bulgáriához.⁴

---

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

² „*Én dolgozni akarok. Elegendő/ harc, hogy a multat be kell vallani. (...) A harcot, amelyet őseink vívtak,/ békévé oldja az emlékezés/s rendezni végre közös dolgainkat,/ez a mi munkánk; és nem is kevés.*” József Attila: A Dunánál (1936. június)

³ Amely nagyhatalmakról azt sem árt megjegyezni: 22 hónappal a második bécsi döntés előtt, Münchenben gyakorlatilag beleegyeztek Csehszlovákia nemzetiségi területeinek elcsatolásába.

⁴ E két utóbbi területszerzés a második világháború után is érvényben maradt, s minden bizonnyal ez volt a legfontosabb szempont, ami miatt a szovjet vezetés 1945 után úgy döntött: visszajuttatja Észak-Erdélyt Romániának. A magyar, illetve román kormány 1944-45-ös politikája

Az 1940 nyarán kitágult külpolitikai mozgástér hét hónappal később, Jugoszlávia német megtámadásakor máris végtelenül beszűkült, az ezt érzékelő Teleki Pál miniszterelnök öngyilkosságba menekült.

„Jól csörög a Trianon-kassza?” – tette fel Ablonczy Balázsnak a kérdést tavalyelőtt, a *Trianon-legendák* című könyvének bemutatóján a beszélgetés vezetője.⁵ A folytatásból kiderülhetett, hogy bár a kérdező – a *Heti Válasz* újságírója – nem támadni akarta a szerzőt, csak egy provokatív felütéssel jelezni, hogy „egy oldalon állnak” a magyar múlt (és jelen) alapvető kérdéseinek megítélésében, éppen ezen a „saját táboron” belül sértheti sokak érzékenységét az, ahogy Ablonczy a témával foglalkozik. (A fenti megnyilatkozás e sorok szerzője számára „a cigánykutatókból jól megélt nem roma kutatók” toposzt idézte fel, amelyet tipikusan olyan kutatók szoktak megkapni, akik romaellenességgel, előítéletességgel nem gyanúsíthatók).

Ablonczy ugyanezt a kettős hatást éri el – akarva-akaratlanul – *A visszatért Erdélyben* is. Egyrészt egyértelművé teszi, hogy még visszatekintve, a következmények ismeretében sem tudja, de nem is akarja elítélni az Észak-Erdély és Székelyföld visszaszerzésére tett magyar erőfeszítéseket, és hogy megértéssel fordul a korabeli közvélemény érzése felé – mindez sokaknál, akik közveszélyesnek tartják a *mai* irredentizmust, könnyen kicsaphatja a biztosítékot. Másrészt azonban olyan tárgyilagos, a más etnikumú szereplők szempontjai iránt is nyitott, kritikai hangnemben vizsgálja a kérdést, beleértve a korabeli magyar szereplők széles köre által elkövetett hibákat, sőt, bűnöket is – amely az előző mondat első felével egyetértők jelentős része számára kényelmetlen, egy része számára pedig kifejezetten botrányság lehet. E két attitűd csak együtt válik igazán érdekessé és méltányolhatóvá: hiába a számos érv arról, hogy 1940-ben – ismétlem, 1940-ben, tehát *nem* napjainkban – Románia Kelet-Magyarország és Erdély egésze feletti uralmának legitimitása finoman szólva megkérdőjelezhető, akár etnikai, akár morális alapon; ráadásul a másik ország a korabeli átrendeződés *módját* is nehezen kifogásolhatta⁶ – mindezen érvelés „gyanús” marad, ha a szerző nem szögezi le, hogy napjainkban már nem „csak” elérhetetlen, de káros és buta lépés lenne a revízió követelése.

Pontosabban, Ablonczy valóban nem deklarálja a fentieket, de egész tárgyalásmódjából ez tűnik ki. Hogy a cím sokak számára esetleg mást sugall? „...a »visszatért« jelző nyilvánvalóan nem fedi a történelmi valóságot – ahogy nem fedi a »döntés«, a »döntőbíráskodás«, a »diktátum«, a »visszacsatolás« és a »területrablás« sem. Magyarország lakosságának többsége azonban vélhetően úgy gondolta, hogy nem a nagyhatalmi kényszer, az európai politika alakulása hozta vissza az elveszített területek egy részét, hanem valamiféle felsőbb akarat: a második bécsi döntéssel csak a természet rendje állt vissza. Nem lehet elvitatni tőlük – köztük családtagjaimtól [a szerző másutt is reflektál arra, milyen hatással lehettek családi gyökerei arra, ahogy a témához nyúlt, ld. lent - D. Cs.] – ezt az érzést, ezért döntöttem e cím mellett. Egy visszatérés sokféle lehet, és bár benne van a mozgás autonómiája, a végkifejlettel kapcsolatban sok lehetőséget nyitva hagy. A korszak legkifejezőbb elnevezésének egyébiránt az Erdélyben gyakran hallható »kis magyar világ-ot tartom...“ (A visszatért Erdély, 13.), ezt azonban címként lefoglalta egy másik kiadvány.

Román nézőpontból Észak-Erdély elvesztése kifejezetten traumát jelentett, ez volt az ő „Trianonjuk”. Ennek megfelelően a román történetírásban, és általában, a román közbeszédben gyakran foglalkoznak az 1940 és 1944 közötti korszak eseményeivel és azok értékelésével. S az 5. lábjegyzetben írt kényelmetlen összefüggések ellensúlyozására a román diskurzus az ideiglenes magyar fennhatóság „brutálisának” és „sikertelenségének” a hangsúlyozásában érdekelt. A magyar történetírás mindezen viszonylagos hallgatással reagált, ami Ablonczy szerint több szempontból is rossz stratégia.

S bár „a félreértések eloszlátása végett” a szerző azt is leszögezi: „ez [a könyv] nem az a nagymonográfia, amire a magyar történetírásnak régóta szüksége lenne. Inkább az első kísérlet...” (A visszatért Erdély, 15.), a kötet egyik legnagyobb erényét mégis a részletek jelentik. Nem lenne sok értelme sorolni, miről van szó részletesebben is a könyvben, de egy – önmagában is nagy jelentőségű – példát feltétlenül érdemes felhozni: ez pedig a magyar bevonulás kapcsán történt atrocitások és tömeggyilkosságok. „Miközben a román köztudatban ezek az események nagyon erősen élnek, alakítói a közbeszédnek, és az emlékezőskultúra 1990 utáni átalakulásával a helyi identitás reneszánszához is hozzájárultak, Magyarországon ezeket az eseteket jobbra kényelmetlen hallgatás övezi. Vannak, akik a 22 évnyi román uralmat, a másutt (Szarazajta, Egeres, Gyanta stb.) elkövetett román mészárlásokat említik tromfként, mások egyszerűen hazafiatlan dologként értékelik a történetek

---

szempont lehetett, de másodlagos szempont, míg minden egyéb momentum – mint pl. az etnikai összetétel kérdése – jelentéktelen szerepet játszhatott a döntéshozatalban.

⁵ Több más „könyves blog” mellett például: http://konyves.blog.hu/2010/06/25/a_mitoszoktol_az_allam_felelossegeig

⁶ Románia nem tekinthette magát „a náciizmus áldozatának”, mint például Jugoszlávia, hisz’ Hitler szövetségese volt a bécsi döntés előtt, illetve utána is az maradt. A német-olasz döntőbíráskodást előzetesen Románia is elfogadta, bár ekkor maximum 10-18 ezer km² átadására lett volna hajlandó – teljes körű etnikai lakosságcsere mellett. Manoiescu román külügyminiszter híres ájulása a bécsi döntés hallatán (A visszatért Erdély, 43-47.) nem lehetett teljesen színjáték.

felhánytorgatását. Nekem azonban meggyőződés, hogy attól senkinek a szenvedése nem lesz kisebb, hogy elismeri: mással is történhetett olyasm, ami egy életre megjelölte őt.” (A visszatért Erdély, 60.) Ablonczy azonban nem „csak” bevallja, hogy előfordultak ilyen, magyarok által elkövetett vérengzések, de elemzi is az erről szóló beszámolókat, adatokat, értelmezéseket (A visszatért Erdély, 58-65.).

„Az ár... amit Magyarország fizetni szándékozott Erdélyért, pénzben, elkötelezettségben és emberéletben, magas volt – elképesztően magas” (A visszatért Erdély, 42.) – írja Ablonczy még a bécsi döntést megelőző tárgyalások kapcsán. S a döntést követő négy évben is, az ország lehetőségeihez képest rendkívülinek mondható erőfeszítéseket tett a visszaszerzett országrész integrálása érdekében. Társadalomtörténeti szempontból van ebben az erőfeszítésben egyfajta keserű írónia: a népi írók, a „hárommillió koldus” kifejezésének használatával azt akarták megragadni, hogy a korabeli, trianoni területen élő magyar etnikumú népesség mindegy harmada – mai megfogalmazásban – marginális, halmozottan hátrányos helyzetben él, rosszul „integrálódott”; s akkor még nem is beszéltem az abszolút társadalomalatti helyzetbe került romákról, vagy a társadalomból éppen kiszorítani igyekezett magyar zsidóságról. Mindez persze önmagában nem teszi sem morálisan visszássá, sem reménytelenné a nagyszabású erdélyi integrációs programot, de elgondolkodtathatja az olvasót: mi lett volna a kísérlet eredménye, ha nem csak négy évig tart, s ha nem mossa el mindenestül a háborús vereség.

Voltak figyelmeztető jelek: az ejtőernyősként odatelepült anyaországi hivatalnokok és a helyi magyarok között számos súrlódás és konfliktus mutatkozott; az országrész gazdasági és infrastrukturális lemaradása még a trianoni Magyarországhoz képest is túl nagy volt; a románok integrációjára tett kísérletek gyakorlatilag teljes kudarcot vallottak, a nagyobbrészt magyar identitású erdélyi zsidóságot pedig éppen a magyar közigazgatás szorította ki, majd deportálta a haláltáborokba. Utóbbi tekintében Ablonczy fontos és pontos meghatározást ad, amikor úgy fogalmaz: a deportálások „német megszállás és nyomás alatt ugyan, de a magyar hatóságok gyors, pontos és könyörtelen munkájával” történtek (A visszatért Erdély, 242.). Tehát, miközben a közigazgatás modernizálása és hatékonyságának növelése önmagában pozitív fejleménynek tekinthető, ez vezetett ahhoz a paradoxonhoz is, hogy egy magyar zsidónak lényegesen nagyobb esélye volt a túlélésre a román kézen maradt Dél-Erdélyben, mint a magyar kézre került északon (uott 243.). „Az, hogy ma olyasmin lamentálunk: Nagyvárad magyar lakossága az 1910-es 92%-ról 27% alá csökkent, nem elválasztható attól a ténytől, hogy 30 ezer, zömében magyar identitású, magyar kultúrát fogyasztó, a magyar intézményrendszert támogató, mindennapi szokásvilágában a magyar mintákat követő embert deportáltak ebből a városból...” (A visszatért Erdély, 243-244.)

Az Észak-Erdélyben maradt milliós románság beillesztésére irányuló erőfeszítések ugyancsak semmivé váltak, s nem csak 1944 után. A magyar kormányzat nem támogatta – a korban egyébként nagyon elterjedt – lakosságcsere-elképzeléseket,⁷ hanem többnemzetiségű, „Szent István-i” Nagy-Magyarországban gondolkodott. Még néhány szimbolikus gesztust is tett a románság felé – de csak olyan szinten, amelyet a román elit és középrétegek valószínűleg már a 19. században is keveselltek volna (arról nem is beszélve, hogy ezen gesztusok nem keltették okvetlenül a hitelesség látszatát). Példának okáért: 12 helyet tartottak fenn a románság képviselőinek az országgyűlésben, amelyet sosem töltöttek be, mivel az erdélyi román vezetők nem akartak belépni a Parlamentbe, s ezt Bukarest is határozottan tiltotta. Ugyanakkor a magyar kormány sem forszírozta az ügyet, s „a magyar politikai gondolkodás határait jól jelzi, hogy a nemzetiségi ügyekben inkább toleráns Teleki miniszterelnök is »nagyon mulatságosnak« találta Korponay Kornél felsőházi tag a témában írt levelét...: »A román kispap képviselő kérdése súlyos dolog. Román is legyen, kispap is legyen, nem sercinti végig bagóléval a parlamentet s ne lopja el a házelnök csengőjét... Ilyen embert nehéz találni. Nem volna jó egy agyafűrt székelyt átfesteni románra?»” (A visszatért Erdély, 113.) A románok nyilvánvalóan érzékelték ezt a mentalitást.

De többről volt szó, mint sérelmekről: „A Szent István-i gondolat és az abban meghirdetett elvek kudarcot vallottak – méghozzá egyszerűen azért, mert az ajánlat már túl kevés volt azoknak a nemzetiségeknek, amelyek 1920-ban nemzetállami építkezésbe fogtak” (A visszatért Erdély, 265.) – számol le Ablonczy félreértést nem engedő módon a kor egy nagyon elterjedt illúziójával. Ráadásul A visszatért Erdély részletekbe menően, a mindennapi élet szintjéig lenyúlva bemutatja, hogy a hivatalos elképzelésekkel szemben, a gyakorlatban a kiszorítás és a diszkrimináció dominált. „...A korszak Erdélyében a szó legszorosabb

⁷ A kortárs Bibó István is úgy látta 1946-ban írt fontos tanulmányában (A kelet-európai kisállamok nyomorúsága), hogy a lakosságcsere gondolata a két világháború között a görög-török példára hivatkozott, „s bár ez a népcseré maga igen rendezetlen, tumultuózus és nem emberséges formában zajlott, eredményeiben meglepő volt és [kiemelés tőlem – D. Cs.]: az évszázadokra visszamenő s évszázadosnak ígérkező török-görög ellenségeskedés alig tíz esztendő alatt megszűnt.” (Bibó 1994 [1946]: 204). (Bár a cinikus utókor megjegyyezheti: mivel a viszály későbbi almája, Ciprus ekkor még brit gyarmat volt...) Bibó a legjobb példa lehet annak illusztrálására, hogy a második világháború előtt a népességcsere még nem volt teljesen szalonképtelen, minden körülmények között elvetendő gondolat, mint amilyené később vált (uott 205.).

értelmében minden nemzetiségpolitikának számított, *legyen az trafikengedély, cipőtalpbőr-kiutalás, autóbuszvonal-hosszabbítás vagy leventeavatás*” (A visszatért Erdély, 96.) – ebben a „nemzetiségpolitikában” pedig kódolva volt, hogy románok vesztesek lesznek, tehát reménytelen volt elvárni tőlük az új berendezkedés elfogadását.

A visszatért Erdélyben gyakran kapcsolódnak össze a makroszintű adatok és összefüggések a személyes szint megjelenítésére alkalmas adalékokkal, idézetekkel. A leghatásosabban ott, ahol a szerző a Dél-Erdélyben maradt magyarok keményre fordult sorsának bemutatásakor összegzi az egyik legfontosabb következményt: „1940 augusztusa és 1944 februárja között a hivatalos magyar adatok szerint mintegy 200 ezer – azaz nagyjából minden második – dél-erdélyi magyar hagyta el addigi lakóhelyét” (A visszatért Erdély, 204.). Ennek kapcsán ugyanis megjegyezheti azt is, hogy a menekülők között voltak Ablonczy anyai nagyszülei is, akik a szerző szerint mindig is elevenen tartották származásuk emlékét, sikeresen átplántálva ezzel kapcsolatos érzésüket unokájukba is (A visszatért Erdély, 203-204.). S bár általában nem szerencsés, ha egy recenzió a recenzensről szól, a fenti személyes visszaemlékezés hatása alatt talán megengedhető a megjegyzés: e sorok szerzőjének apai nagyszülei és – 1941-ben még a Román Királyságban, egy Aradtól 75 kilométerre délre található faluban született – apja is még a háborús periódusban menekült át Magyarországra. Ők azonban ritkán beszéltek gyökereikről, nagyon laza kapcsolatot tartottak az ott maradt rokonokkal, s a távolabbi ősökről sem árultak el sokkal többet, mint hogy „zsöllérek voltak, kisleány”.⁸ A recenzens párjának családjából egy testvérpár egyik tagja ugyancsak Dél-Erdélyből, de még az 1918 utáni hullámban menekült Magyarországra, s alapított magyar identitását, de a gyökerekről szintén keveset beszélő családot; a testvérpár másik tagjának családja szlováknak tekintette magát, maradt a romániai Nagylakon, egészen a független szlovák állam 1993-as megalakulásáig, amikor áttelepültek Pozsonyba. Lehet sajnálkozni ezen a „gyökértelenségen”, de érdekesebb a történeteket inkább jelzőként felfogni arra nézve, hogy – ahogy a jelenhez, úgy – a múlthoz is számos kapcsolat létezhet a magyarságon belül.

Ezen utolsó megjegyzés természetesen semmilyen értelemben nem kívánja „érvényteleníteni” Ablonczy személyes tapasztalatait és világképét.

„A kenyér a dolgozó nép itala, amelyet a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó parasztság – választott képviselői útján – fogyaszt.

Vicc a szocializmus korából

Orwell *Államfarmjának* valószínűleg a legismertebb részlete, amikor a pártfunkcionárius-disznók az eredeti tanítás „Minden állat egyenlő...” pontját kiegészítik: „...de vannak egyenlőbbek is.” A satíra plasztikusan megjeleníti, hogy a szovjet típusú rendszert mind „balról”, mind „jobbról” kritizálók egyetértettek abban: a rezsim egyik legvisszásabb vonása, hogy a mindennapi életben mind inkább elszigetelődő pártelit hihetetlen mértékű jólétben él a társadalom zöméhez képest. Elsősorban morális alapú felháborodásról volt szó, amely ellentmondást látott az elit életmódja és egyenlőség-retorikája, illetve – a túlnyomó többség esetében érvényesülő – erőszakosan egyenlősítő politikája között.

Az 1960-as, 1970-es években jelent meg a szocializmus-kritikák egy új árama, amelynek nyomán a „nyomorgó tömegek – dőzsölő pártelit” kétosztatú kép helyén egy sokkal *tagoltabb, hierarchikus, mély egyenlőtlenségek által megosztott társadalom képe* rajzolódott ki a kutatók szeme előtt. A kutatók szerint a rendszer lényegi mechanizmusai által termelt és újratermelt egyenlőtlenségekről van szó, nem csak a „múlt örökségeként” létező, a rendszer vezetői által felszámolásra ítélt „maradványokról”.

Majtényi György könyve, a *K-vonal: uralmi elit és luxus a szocializmusban* (a továbbiakban: *K-vonal*) a címben megnevezett jelenséget a fent említett tagolt társadalomképhez illeszti. A vulgarizálóság leegyszerűsítve: a szocializmus is az egyenlőtlenségek hierarchizált rendszere volt, abban is vagyonszerzésre, vagy legalábbis fogyasztása fokozására és életszínvonalának növelésére törekedett a nagy többség, a rendszer által nyújtott lehetőségeket kihasználva, gyakran a korlátok tágításával vagy megkerülésével kísérletezve – akkor viszont „törvényszerű”, hogy az elit is kihasználta a maga (nyilvánvalóan az átlagnál sokkal kiterjedtebb) lehetőségeit.

⁸ Irónia nélkül, őszintén írom: bizonyos mértékben irigylem Ablonczyt, amiért ennyit tud őseiről. Az ő családjának a könyvben említett ága bukovinai székely származású (tehát nyilván az 1764-es mádfalvai székelyöldökés után menekültek Moldvába, majd a következő évtizedben telepítették le őket a frissen Habsburg-kézre került Bukovinában). Ablonczy dédapjának apja Bukovinában született, majd „egy korai, 19. századi telepítési akció révén keveredett” Magyarországra, Arad vármegyébe. Az 1940-ben családjával a mai Magyarország területére menekülő dédapja székely identitása és a még korábban elért kispolgári egzisztencia – a pályáját lovászként kezdő fiatalember „két vitéségi nagyvezetessel rendelkező egykori frontharcos, a 61. honvéd gyalogezred volt őrmestere, zimándi Hangya-boltos, valamint tűzoltóegyesületi parancsnok” lett – segíthetett a származástudat élénken tartásában (A visszatért Erdély, 203-204.).

Bár a hangsúlyokat a Kádár-korra helyezi, Majtényi egységben szemléli a magyarországi szocializmus egész korszakát. Ennek köszönhetően cáfolni, vagy legalábbis relativizálni tudja azt a nagyon gyakori szemléletet, mely szerint „Sztálin – és a kis sztálinok – a luxussal akarták korrumpálni az elitet, Brezsnyev pedig maga volt korrupció”, míg „Kádár is zsarnok volt, de legalább puritán hajlamú, s megvetette a fényűzést”. Majtényi ezzel szemben egyrészt rámutat arra, hogy az elit luxusfogyasztása nem esetleges, nem személyi tényezőktől függ, hanem „törvényszerű”, abban az értelemben, hogy az elit éppen attól számít elitnek, hogy a népesség döntő többségénél nagyobb fogyasztási lehetőségekhez jut – s a történelmi tapasztalatok szerint nincs az az aszketikus értékrend vagy diktátor, amely vagy aki tartósan és hatékonyan meg tudja akadályozni e lehetőségek realizálását.

Majtényi másrészt azt a vélekedést is megkérdőjelezi, mely szerint Kádár „puritán” lett volna. A szerző itt előnyére fordítja a fiatalságát: annyira távol érzi magától a vizsgált korszakot és személyiségeit, hogy *nem* tesz görcsös erőfeszítéseket „mítoszrombolásra”. Sokkal fontosabbnak érzi annak megmutatását, hogyan és miért alakította ki magáról Kádár ezt a „puritán-imidzset”, hogyan engedte és használta fel a rendszer megerősítésére az elit luxusát, illetve hogyan és milyen formában élt időnként ő maga is ezen életmód egyik vagy másik elemével. Jó példa a „*udatos imidzsváltásra*” (K-vonal, 30.), hogy Kádár betemettette a még Rákosi belügyminisztereként építtetett úszómedencét; a lépést felesége részben a magas költségekkel magyarázta, de rögtön hozzá is tette: „*azt sem akarta az uram, hogy arról beszéljenek az emberek: Kádáréknál bezeg úszómedence is van*” (id. K-vonal, 30.).

Vagy egy másik híres példa a rózsadombi villája kertjében tartott tyúkok – amelyekkel kapcsolatban nem is a „tartás” mozzanata a legfontosabb. Majtényi különösebb hangsúly nélkül jegyzi meg, hogy *Kádár tyúkjait reggelente a kormányőrök etették, és esténként is ők zárták be az ólat* (K-vonal, 30.), s gyaníthatóan a takarítás vagy vágás sem az első titkár dolga volt – hanem hogy Kádár „*vendégeinek mindig megmutatta*” az állatokat. Többszörösen érdekes szimbolikája van a Berecz Jánostól kölcsönzött adaléknak: a pártvezető „*több alkalommal élvezettel mesélte, hogy szomszédja, aki Illyés Gyula volt, panaszkodik, mert a kakas korán ébreszti*” (id. K-vonal, 31.). Egy mondat a zsarnokságról.

„*Visszaemlékezések szerint a Kádár-rendszerben a vezetésen belül »rideg léggör« uralkodott*” (K-vonal, 32.). S a kötetet olvasva mind erősebb lehet az olvasó érzése, hogy ezt megint nem csak Kádár személyiségének, kapcsolatteremtési képességei fogyatékoságának a kisugárzása okozhatta – hanem hatalmi eszközként is funkcionált. Rákosi a rettegést és a halálfélelmet plántálta még az elit tagjaiba is, így akadályozva meg, hogy megbuktatására akár csak potenciálisan alkalmas informális csoportosulások jöjjenek létre – a kádári eliten belül érezhető „ridegség” talán ugyanezt a célt szolgálta. A hatalmon lévők legfontosabb belső „klubja”, az Egyetértés Vadásztársaság összetételét például Kádár mindvégig szigorú személyes ellenőrzése alatt tartotta, s tanulságos az is, hogyan dominálta az első titkár személye és pozíciója még a társaság évadzáró mulatságait is: „*Minden esetben volt egy-két művész, aki vadászott is, és bekapcsolódott a programba, a legérdekesebbnek mindig a Hofi-féle fellépést tartottuk. A Hofi azért volt jó, mert az az ember valóban politikai és erkölcsi kritikával tudott humorizálni, ami azért sokunknak nagyon tetszett, volt, aki a fejét csóválta, de még az Őreg is rá-rábólintott, és mosolygott. Ahogy az ital fogyott, úgy a hangulat is emelkedett, de ezzel sem mondom semmi újat. Elsőként mindig a Kádár János vonult el a feleségével, és utána már hamar befejeződött a találkozás* (Váncsa Jenőt, volt minisztert és Egyetértés-tagot id. K-vonal, 111-112.).

Meglepő módon, míg a szocialista elit személyi összetételében semmilyen folytonosságot nem hordozott a Horthy-korszak elitjével, politikai és ideológiai szempontból pedig kifejezetten az előző rendszer antitéziseként fogta fel magát, életmódjában mégis számos folytonosságot fedezhetünk fel (K-vonal, 219.). Kezdve rögtön a lakóhellyel: a budai Hegyvidék ugyanis a Horthy-korszakban vált az elit és a felső középosztály preferált lakóhelyévé (a 20. század elejéig ugyanis az Andrásy út és a Városliget környéki villák töltötték be hasonló szerepet) (K-vonal, 22-23.). „*...Az ódon falak közé zárt hagyomány formálta is a funkcionáriuscsaládok szokásait*” (K-vonal, 27.). Mind Salman Rushdie regényében, az *Éjjél gyermekeiben*, amelyben a távozó britek ráveszik a lakásaikat elfoglaló indiaiakat, hogy egy hónapig ne változtassanak a berendezés egyetlen elemén sem – majd némi kajánsággal figyelik, hogy a volt gyarmatosítók otthagyt tárgyi kultúrája hatalmába keríti, újragyarmatosítja az új elit és közép életmódját...

A tárgyi kultúrában, a szórakozás színtereiben, a szokásokban és mentalitásban számos folytonosságot mutatható ki – bár természetesen nem csak azok. Új szokásnak számított például az elit futball iránti érdeklődése, amelyet egyértelműen a munkásethosz szimbolikus továbbélése egyik megnyilvánulásának tekintettek. (K-vonal, 128.). A vadászat szenvedélye viszont egyértelműen – a kortársak által is gyakran tudatosított módon – az 1945 előtti elit szokásainak továbbélését jelentette.

Majtényi könyvének, akár csak *A visszatért Erdély* esetében, a részletek adják az egyik legnagyobb erényét. Nem néhány történelmi pletykaforrásra támaszkodik, hanem visszaemlékezések, korabeli források, interjúk sorára (a kötetben összesen 807 lábjegyzet található). Az előző bekezdés két példáját véve: az elit és a futball kapcsolatáról 34 oldal (K-vonal, 127-150.), a

vadászat és az elit – sokkal „intimebb” – kapcsolatáról pedig 51 oldal szól (*K-vonal*, 76-125.). Nem hatásvadász, mégis érdekes, időnként kifejezetten szórakoztató, ugyanakkor informatív és társadalomtörténeti szempontból is releváns ismereteket nyerhetünk az elit közlekedési eszközeiről (*K-vonal*, 48-59.) a „4K”-juttatásokról (a címadó „különleges” telefonvonal, a külföldi út, a Kútvölgyi, a Kerepesi, a *K-vonal*, 60-75), az elit vendéglátóipari helyszínekről (*K-vonal*, 166-184.), vagy a menő ruhaszalonokról és a divatról (*K-vonal*, 185-194.).

A *K-vonal*ban számos képpel találkozhatunk, s ezek szinte sosem „csak” illusztrációk, hanem vizuális források. A már említett Egyetértés Vadásztársaságnak ugyanis – általában évente megjelentetett – *külön vicclapja* volt, a *Fácán Matyi*. A név és a stílus hasonlósága nem véletlen, ugyanis az egyetlen korabeli humoros lap, a *Ludas Matyi* karikatúristái készítették ezen 50-60 fős elitcsoport részére. S bár Majtényi szóban is leírja, mégis felejthetetlen a látvány: a nevesített állami- és pártvezetők arcát nem merték karikírozni, ezeket mindig az adott személy fényképe helyettesítette.

Kádár János álláspontja az új vadászruhák beszerzéséről, *Fácán Matyi*

(*K-vonal*, 110.)

Az elit tényleges lehetőségei és az egalitáriánus ideológia ellentmondását valószínűleg kevesen tudták teljes cinizmussal kezelni (bár, éppen némi cinizmussal, hozzátehető: mert még a legkorlátozottabb funkcionáriusok is roppant kreatívak tudtak lenni öngazoló, önáltató magánideológiák gyártásában). Ebből nyilván számos feszültség támadt, amelyet fokozott, hogy a luxusfogyasztás feletti intézményes szemethunyásnak is voltak határai – csak éppen azt nem lehetett tudni, hogy hol. Ahogy Kovács András paradigmaticus filmjében, a *Falakban* sem tudják a beosztott értelmiségiek és középvezetők, hogy meddig mehetnek el, hogy hol húzódnak „a falak” – ugyanúgy az elit sem lehetett mentes az ilyen bizonytalanságtól.

Puskás Ferenc például így ragadta meg magyarországi és emigrációja utáni nyugati életének különbségét: „*jól érzem magam, igaz, néha-néha hiányoznak a régi jó haverok, na de hiába ezen segíteni nem tudunk, azért honvágyam még nem volt. Ez lehet, hogy azért van, mert van dohányom és nyugodtan élek, azt csinálom, amit éppen akarok, senki sem szól érte. Igaz, hogy a dohányért meg kell melóznia... de... megszokja az ember, mint kutya a verést...* Itt minden nyugodt, nem kell semmi link dologgal foglalkozni, szépen meg lehet keresni a pénzcsekét és nem kell attól rettegni, hogy ha csengetnek, na már megint ki bukott le, és mivel bukott le [kiemelések tőlem – D. Cs.].” (id. *K-vonal*, 146-147.)

Az utolsó idézet talán nem olyan szerencsés, s nem is annyira azért, mert a sportolók az elit sajátos, nem teljesen tipikus pozíciót betöltő tagjai voltak, hanem azért, mert Puskás nem élt már Magyarországon a Kádár-korban. Tanulságosabb – a befolyásos szereplők, a kisszerű tartalom és az elmaszatolt következmények sajátos kombinációja miatt – a Horváth-Lombos-konfliktus. Horváth Ede és Lombos Ferenc az 1950-es években még egyaránt fizikai munkásként dolgozott a Győri Vagonygyárban, amelynek az 1960-as években Horváth már az igazgatója volt, míg Lombos Győr-Sopron megyei első titkár. Bár ez nem dokumentált, lehettek lappangó ellentétek, mielőtt kitört volna a konfliktus: „*Horváth Ede 1965-ben nyilvánosan megvádolta a megyei első titkár nejét – ő ugyanis Horváth beosztottjaként a Vagonygyárban dolgozott –, hogy lop. Az ügyet a Politikai Bizottság elé vitték. Lombos Ferenc nem is annyira a vádat cáfolta, mint inkább Horváth Ede eljárását kifogásolta: »Jobb lett volna, ha jelenti a Politikai Bizottságnak vagy behív engem, és azt mondja: te hülye, nézzél szét, mit loptok.*» A pártvizsgálat során ismét előkerült a csónakmotorok ügye. (Lombos Ferenc miniszteri engedéllyel vásárolt csónakmotort 2000 Ft-ért, amelyet használtan, 1963 augusztusában tízszeres áron adott tovább a Bizományi Áruházon keresztül a gyár tornaosztályának.) 1965-ben a vád ezenkívül még az volt Lombosék ellen, hogy az asszony a gyárból gerendákat vitetett tihanyi telkükre, és túlzott számlákat csinált a vállalat tihanyi vendégházában..., illetve, hogy Lombos Ferenc magántulajdonában lévő autóját a gyárban javíttatta. A rendőrség – a tanúvallomásokra hivatkozva – azt állapította meg (Lombos Ferenc, hogy tisztázza magát, maga kért rendőrségi vizsgálatot), hogy Lombosék tihanyi telkén soha, semmilyen gerenda nem volt. A párt vizsgálata azonban a másik két vádpontban elmarasztalta a helyi pártvezért, ugyanakkor megrótták az ügyet kirobantató vállalatvezetőt is: »Horváth elvtárs pártszerűtlenül,

elvtársiatlan módon – előttünk ismeretlen indító okoknál fogva – Lombos elvtársat súlyosan kompromittálta, az utcára vitte az ügyet.» (K-vonal, 162-163.)

A fenti történet azt sugallja, hogy az itt leírt „stiklik” mindennaposnak számítottak az elit körein belül, ugyanakkor mégsem lehetett előre kalkulálni azzal, hogy ebből lesz-e konfliktus és vizsgálat, s ha igen, akkor mikor (Lombos feleségét például csempészés miatt 1961-ben egyszer már elmarasztalta a párt Központi Ellenőrző Bizottsága, *K-vonal*, 162.). Azt sem lehetett tudni, belebukik-e valamelyik szereplő az ügybe, s ha igen, akkor melyik (jelen esetben egyik sem: Lombos 1985-ben vonult nyugdíjba a megyei tanács vb éléről; Horváth Ede 1984-ig a Rába igazgatója, 1989-ig az MSZMP Központi Bizottságának tagja volt).⁹ Anélkül, hogy bármi sajnálatot szeretnék kelteni, azért jegyezzük meg: konkurenciaharcban, kockázatos kimenetelű játszmákban azért a Kádár-kori elitnek is volt része. De legalább, mint Hruscsov morfondírozott leváltása után, nem végezték ki a veszteseket sem, ami kétségkívül civilizatorikus fejlődést jelentett a sztálini/Rákosi-féle időkhöz képest.

„Ami a »szexuális vágyat« illeti, habár létét hivatalosan elismerték [a kommunista mozgalomban], mi mégis bizonytalanok voltunk felőle. A monogámia és a család intézménye a gazdasági rendszer termékei; individualizmusra és képmutatásra nevelnek, az osztályharctól eltávolító magatartásra, amit teljes egészében el kell utasítani; a burzsoá házasság csak a prostitúciónak egy társadalmilag elismert formája. De a promiskuitás ugyanígy a Rossz Dolgok közé tartozott. (...)

...az egyetlen helyes, konkrét viselkedés a szexuális vágygal szemben a Proletár Erkölcs. Ez annyiból áll, hogy az ember megházasodik, hű marad párjához és proletár gyerekeket csinál. De hát ez nem ugyanaz, mint a burzsoá erkölcs? – A kérdés, elvtársam, mutatja, hogy te mechanikus és nem dialektikus fogalmakban gondolkodsz. (...) A házasság intézménye, ami a kapitalista társadalomban a burzsoá bomlás része, az egészséges proletár társadalomban dialektikusan szerepet vált.”

Arthur Koestler: *A bukott Isten*¹⁰

Nyugati publikációkban vagy konferenciaelőadásokban gyakran találkoztam azzal, hogy még a szovjet típusú rendszerrel nem rokonszenvező kutatók is készpénznek veszik, hogy „legalább megvalósították a női egyenjogúságot”. De napjaink Magyarországon is, a nagyon erős – másnak megnevezni őszintétlenség lenne – *antifeminista közhangulat* hasonló mítoszról indul ki, csak negatív előjellel: „*az előző rendszer túlzásba vitte a női egyenjogúságot, ennek (is) köszönhető a család válsága*”. Tóth Eszter Zsófia könyve, a *Kádár leányai: nők a szocialista időszakban* (a továbbiakban: *Kádár leányai*) ezzel szemben hasonló képet vázol, mint a *K-vonal*: lehet, hogy a nőket sújtó egyenlőtlenségek csökkentek a korábbi korszakhoz képest, mégis masszívan fennmaradtak és újratermelődtek a szocializmus korszakában (is).

„*A könyv része annak a sorozatnak, amelyben a kiadó a szocialista időszak mindennapjait mutatja be*” – ígéri Tóth a *Kádár leányai* bevezetőjében (9.). (A sorozatnak nincs címe, bár a dizájnából sejteni lehetett, hogy a *K-vonal* egy másik, ide tartozó kötet).¹¹ Tóth Eszter Zsófia remek forrásokat – interjúkat, a korabeli sajtó cikkeit, filmeket – kutatott fel és elemzett; a makroszintű összefüggésekkel azonban nem foglalkozik olyan mélységben, mint ezen írás korábban említett két szerzője. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a *Kádár leányai*, hiába kiváló könyv, bizonyos kiegyensúlyozatlanságot mutat. A könyv igazából *a nőkről, a családi- és nemi szerepekről kialakult Kádár-kori képet* vizsgálja, amiről valóban lehet és valóban kell is külön kötetet írni, de nem ártana alaposabban összevetni a valósággal (vagy, ha ez „túl objektivista” felfogásnak tűnik, akkor a társadalomtudományok ugyanezen témáról kialakított elfogadott képével).

Példának okáért: roppant érdekesek a munkásnő-interjúk és a korabeli női munkavállalásról szóló sajtómegnyilvánulások elemzése (a *Kádár leányai*, 53-73.). A „*Nők férfifoglalkozásokban – szakirodalmi kitekintés*” című részben a szerző a *gender studies* szemléletét hiányolja a téma kutatásában, de gyakorlatilag egyetlen könyvet, Jutta Wergen sofőrként dolgozó német nőkről szóló kötetét ismerteti (*Kádár leányai*, 62-64.). Ezt követően a szerző visszatér az 1950-es évek „*férfifoglalkozásokban*” dolgozó nőire, pontosabban arra, hogyan jelenik ez meg a korabeli magyarországi diskurzusokban.

⁹ Mindezek a *K-vonal* végén található *Életrajzokból* (222-259.) tudható – ezek kötetbe illesztése kifejezetten jó ötlet.

¹⁰ Ford. Gábor György. In: Koestler 1994: 147–148.

¹¹ Horváth Sándor könyve – *Kádár gyermekei: ifjúsági lázadás a hatvanas években* (2009) – pedig a harmadik. Horváth ugyanahhoz a generációhoz tartozik, mint ezen recenzió szerzői, s nyilván érdekes lett volna az esetleges közös szakmai hatásuk kimutatása is. A terjedelem és kompetencián határai miatt azonban, sajnos, az e lánycikkben említett könyvvel itt nem tudok foglalkozni.

Miközben tehát a *diskurzusról* valóban jó és releváns elemzés született, a tárgyalásnak a fent vázolt leszűkítése azt a képet erősítheti, *mintha* az ilyen típusú női munkavállalás – vagy egyáltalán, *a kiterjedt női munka – Magyarországon a szocializmus korában jelent volna meg először*. S bár nagyon sokan hiszik, hogy így is volt, alapjában véve téves képről van szó: a 20. század teljes első felében munkavállalónak számított a nők negyede-ötöde.¹² 1900-ban például 20,8%, amely érték, némi ingadozás után 1949-ben, tehát a „Rákosi-kor” kezdetén 24,9% volt – csaknem ugyanannyi, mint a Horthy-korszak utolsó népszámlálásakor (1941-ben a nők 24,1%-a végzett kereső munkát az otthonán kívül). Tekintettel arra, hogy a mutató az összes nő százalékában mutatja a keresőket, és tekintettel arra, hogy ezen a körön belül az aktív korúak aránya mindvégig 55-60% között mozgott (mivel a gyermekkorú generációk arányának csökkenését ellensúlyozta az idős korúak arányának növekedése), nem csoda, hogy aktív munkavállaló nők aránya *az összes nő körében* a szocializmus korszakában is alig a másfélszeresére növekedett (1980-ban: 39,9%).¹³ Az aktív korú népességen belül, illetve az inaktív munkavállalók beszámításával a növekedés természetesen lényegesen magasabb – de ez sem változtat az összefüggésen, hogy a kiterjedt női munkavállalás *nem a semmiből jelent meg* Magyarországon az 1950-es években.

S nehogy azt higgyük, hogy a nők kizárólag házicselédként, a szolgáltatásokban, stb. dolgoztak: a bérből és fizetésből élők nők egyharmadát már a 19. század végén az ipar foglalkoztatta, méghozzá több mint felét munkásként; 1891-ben a gyáriparban dolgozók körében 26,8% volt a nők aránya.¹⁴

A fenti, nem az elemzett könyvből származó adatok talán felesleges kitérőnek tűnhetnek, ezek ismertetése azonban a *Kádár leányai* diskurzus-elemzésének hangsúlyait is módosíthatják. A Kádár-kori megfogalmazást például, mely szerint „*az ötvenes évek túlkapása*” volt, hogy nőket „*férfias pályákra*” akarták beengedni, ezáltal az előítéletesség megnyilvánulásából a dominanciáját féltő férfitársadalom kvázi-ideológiává minősíthetjük.¹⁵ Sőt: meglehet, hogy „*az ötvenes évek*” fent említett törekvését éppen a saját magáról mérsékelt, konzolidált képet festeni igyekvő Kádár-rendszer törekvései stilizálták fel, *konstruálták meg*. A Szovjetunióban a háború végén a mezőgazdaságban dolgozók 71%-a nő volt, s a hatalmas hadsereg fenntartása miatt a férfitrány lassan csökkent – a „traktoristalány” imidzse itt jelentős részben egy gazdasági kényszerhelyzetet tükrözött. Lehet, hogy túlértékeljük a számos, hasonlóképp átgondolatlanul átvett szovjet vizuális propagandaelem egyikét, amikor a traktoristalány-képekből *lényeges* fordulatot vezetünk le az 1950-es évek női foglalkoztatáspolitikáját illetően?

„*Megemlítem, hogy a gyakran idézett szlogen az 1950-es évekből a »Lánynak szülni dicsőség, asszonynak szülni kötelesség«, azonban sem a jelszó keletkezéstörténetét, sem annak esetleges hatásait nem elemezték mélyebben a kutatók*” (*Kádár leányai*, 81.). Az előző mondat második felének figyelmeztetésével csak egyet lehet érteni, bár a felvetés nem egészen „taktikus”: éppen hogy felhívja a figyelmet arra, hogy Tóth kötetében igencsak „helye lett volna” egy ilyen elemzésnek. E sorok szerzője ugyan nem kutatta szisztematikusan a korszak diskurzusát, tehát akár véletlen is lehet, hogy az egyetlen valóban korabeli forrás, amelyben a fenti szlogennel találkozott, egy kabarétréfa volt – de nem lepődne meg, ha eredetileg valóban elterjedt poénról, nem pedig „szlogenről” lett volna szó. Hisz’ a diskurzus egyetlen más eleme sem sugallja azt, hogy akár az ötvenes években, akár később bárki is „dicsőségként” kezelte volna a házasságon kívüli gyerek vállalását – ezt éppen a *Kádár leányai* mutatja be nagyon meggyőzően.

Lebilincselő a Kádár-kori „lányanya”-diskurzusok elemzése is. Azonban itt sem ártott volna legalább egy megjegyzés arról, hogy egy olyan korszakról volt szó, amelyben a házasságon kívül született gyerekek aránya soha nem látott alacsony szintre süllyedt. Az 1960-as, 1970-es és 1980-as mutató átlaga 5,8% volt, míg az 1921-es, 1930-as és 1940-es években a házasságon kívül született gyermekek aránya átlagosan 8,2% volt – tehát 1,4-szer nagyobb.¹⁶ Pusztán a diskurzus ismertetésével ugyanis könnyen elhíhetjük azt az elterjedt mítoszt, mely szerint „*a kommunizmus korában kezdődött a család válsága*”.

Különösen tanulságos, hogy a fent említett vita kevésbé a „megesett lányokkal” foglalkozott, mint inkább azok a nőkkel, „*akik vállalták azt, hogy házasságon kívül, gyakran nős férfitől, akár a férfi feleségének tudtával szülnék gyereket. Ezt a döntést tudatosnak ábrázolták, és női önmegvalósításként élték meg*” (*Kádár leányai*, 81.). Ismerve a szocializmus korának *tényleges életviszonyait*, rossz viccnek tűnik feltételezni, hogy *számottevő* csoportok képesek lehettek önálló egzisztenciát fenntartani –

¹² Miközben nem lehetünk biztosak abban, hogy a kiterjedt kistulajdonosi körben dolgozó női családtagok minden esetben a hivatalos munkavállalók statisztikailag nyilvántartott számát gyarapították.

¹³ Múlt és jelen 1996: 83.

¹⁴ Koncz 1984.

¹⁵ Az utolsó mondat leegyszerűsítő és sarkított megfogalmazásáért nem a *Kádár leányai*, hanem a recenzió szerzője vállalja a felelősséget.

¹⁶ Múlt és jelen 1996: 72.

egyedülálló nőként, gyerekkel. A *morális pánik* irracionális mozzanata persze nem jelentékteleníti a diskurzus fontosságát, ellenkezőleg, még érdekesebbé teszi azt.

Lehet persze, hogy a fenti kritikai megjegyzések félrehordanak, mivel a szerző tudatos döntése volt, hogy a diskurzus és az interjú elemzésére koncentrálnak, nem foglalkozik sem a történelmi, sem a szociológiai kontextussal. Tóth Eszter Zsófia egy interjú kapcsán a következő megjegyzést tette: „*Néha beleestem abba a hibába, hogy kifejtendő kérdés helyett eldöntendő kérdést tettem fel. Olykor sajnos kibújt belőlem a mindentudó történész, amikor egy konkrét történetet hallva közöltem Évával [a riportalannal]: én is olvastam erről a gyári újságban, vagy évszámokat pontosítottam*” (*Kádár leányai*, 124.).¹⁷ Lehet, hogy az interjúszituációban nem szerencsés a „mindentudó történész” megjelenítése,¹⁸ de a kötet egészében erre már sokkal nagyobb szükség lett volna.

Az utoljára idézett mondatokban megnyilvánuló reflexivitás azonban – irónia nélkül állítom – mindenképp dicséretes. Leginkább a „*tanulságos*” jelző illik az ehhez hasonló megfigyelésekre is: „*Gyakran tapasztaltam, hogy Magyarországon a nőket férjük, élettársuk nem hagyja egyedül az interjúszituációban, sőt a férfiak addig-addig »helyezkednek«, amíg ők maguk is elmesélhetik saját élettörténetüket*” (*Kádár leányai*, 114.). A kötet képanyaga időnként kifejezetten élményszerű, az olvasó legfeljebb a képek elemzését és kontextusba helyezését hiányolhatja. Bár, tekintettel arra, hogy a képek jelentős része szemlátomást családi albumokból származik, az elemzés egyszerre vehet fel módszertani és személyiségi jogi problémákat. A borítókép (lásd lent) a kivétel: a jelenet magyarázata (*Kádár leányai*, 10.) nélkül is erős szimbolikus jelentéssel bír.

Feltéve, ha felismerjük a férfiban a (viszonylag) fiatal Kádár Jánost – erre azonban a mai fiatal generációk mind kisebb hányada képes. A helyzeten csak az javíthat, ha minél több ilyen jó történelmi könyvet olvasnának, mint amelyekről ez a recenzió is szólt.

HIVATKOZÁSOK

Bibó István (1994 [1946]). A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Demokratikus Magyarország*, Budapest: Magvető, p. 144–214.

Koestler, Arthur (1994). A bukott Isten, ford. Gábor György. In: Conrad, Joseph – Koestler, Arthur – Černý, Václav: *Folytatásos önéletrajz*, Budapest: Osiris-Századvég/2000, p. 121–170.

Konczi Katalin (1984). A nő foglalkoztatottságának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon az ipari forradalom kibontakozásától az első világháborúig, *Demográfia*, 2-3, p. 276–290.

Múlt és jelen, 1996. *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

¹⁷ Az idézet két mondatához három lábjegyzet is kapcsolódik, ahol a szerző példákat hoz.

¹⁸ Bár ez sem biztos. Fiatal nőként a szerző valószínűleg nem csak a régi diskurzusok tanulmányozásakor találkozhatott a szexista előítéletekkel. A történészi szakértelem megjelenítése adott szituációkban akár a tekintélyét is növelhette egyes interjúalanyok szemében – bár nyilván nehezen eldönthető, mikor fordul ez a hatás az ellentétébe, s mikor vált ki ellenszenvet az „okoskodás”.

